

BÖRTÖN, EXILIUM ÉS SZENVEDÉS
Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai

Börtön, exilium és szenvedés

Bethlen Miklós élettörténetének
kora újkori kontextusai

Szerkesztette
FAJT ANITA
SZILÁGYI EMŐKE RITA
TÓTH ZSOMBOR

reciti
Budapest
2017

A kötet megjelenését FODOR PÁL,
az MTA Bölcsészettudományi Intézetének főigazgatója támogatta

A borítóhoz felhasznált fénykép forrása:
<http://www.kozpont.ro/epitett-oroksegunk/erdely-egyik-legszebb-kiralyi-birtoka-es-vara/>

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-43-7

Kiadja a reciti,

az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének

recenziós portálja • www.reciti.hu

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	7
<i>I. Börtönirodalom</i>	9
TÓTH ZSOMBOR	
Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)	11
SZILÁGYI EMŐKE RITA	
Az önkéntes száműzetés alakzatai és trópusai Oláh Miklós Brüsszelben	51
TÓTH GERGELY	
Az erasmista satirikus és a bebörtönzött mártír Bocatus két műve, a <i>Hungaroteutomachia</i> és az <i>Olympias carceraria</i>	61
PAPP INGRID	
Lutheránusok rabszíjon: az üldöztetés és a fogság irodalmi ábrázolása Piláriktól Krmannig	77
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Egy latin–magyar rabének a 18. század elejéről	87
SZILÁGYI MÁRTON	
Lehet-e folytonosság Kazinczy Ferenc és a kora újkori börtönmemoárok között? A <i>Fogságom naplója</i> műfaji előzményeiről és környezetéről	111

II. Bethlen Miklós (1642–1716)	123
JANKOVICS JÓZSEF–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Bethlen Miklós politikai útja a <i>Moribunda Transylvániától</i> a <i>Columba Noéig</i>	125
SIMON JÓZSEF	
Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós <i>Önéletírásának Előljáró beszédéhez</i>	155
NAGY LEVENTE	
A kegyes hívő, a mártír és a tudós katona Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásaiban	175
MÁTÉ ÁGNES	
Bethlen Miklós Francesco Petrarcára (is) emlékezik <i>Az Önéletírás és a Posteritati-levél közös mintáiról</i>	191
PETRŐCZI ÉVA	
Bethlen Miklós, a puritán apa és nagyapa	213
ORLOVSZKY GÉZA	
„Belefáradván a sok tobzódásba...” A józanság és a tobzódás példázatai Bethlen <i>Önéletírásában</i>	227
LUFFY KATALIN	
Bethlen Miklós néhány Nagybányán őrzött leveléről	239
BÁNDI ANDRÁS	
Bethlen Miklós jellemzése a szász forrásokban	255
NÉMETH S. KATALIN	
Bethlen Miklós kivégzése (?)	261
A kötet szerzői	267

Előszó

Jelen kötet a 2016-os Bethlen Miklós-emlékév keretében készült, amelyet az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának munkatársai valósítottak meg a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap, a Reformáció Emlékbizottság és a REFO500 tudományos konzorcium támogatásainak köszönhetően.

A kötet gerincét a 2016. évi nemzetközi magyar és angol nyelvű Refo500–Rebakucs-konferencia (*Tribute to Miklós Bethlen (1642–1716): Sources, Genres, and Scribal Habits of Early Modern Prison Literature / Bethlen Miklós és a kora újkori börtönirodalom*, Miskolc, MAB Székház, 2016. május 18–20.) magyar nyelvű anyaga adja: Tóth Zsombor, Szilágyi Emőke Rita, Tóth Gergely, Papp Ingrid, Csörsz Rumen István, Szilágyi Márton, Jankovics József, Szörényi László, Petrőczy Éva és Orlovsky Géza tanulmányai az előadásaik írásos változatát adják közre. Nagy fájdalomunkra, Orlovsky Géza tanulmányát már nem fejezhette be, azonban fontosnak tartjuk így, befejezetlenül is közölni írását, hálával gondolva vissza a közös elmélkedésekre. A szimpóziumon elhangzott angol nyelvű előadásokból készülő tanulmányok egy következő, angol nyelvű kötetben jelennek majd meg. E tanulmányok mellé odakíváncozott pár további tanulmány is, amelyek szintén a Bethlen-emlékév keretében készültek, azonban már az emlékév során az Irodalomtörténeti Közlemények Bethlen-számában (*300 éve halt meg Bethlen Miklós*, ItK, 121[2016], 279–372) napvilágot láttak. Simon József, Nagy Levente, Máté Ágnes, Luffy Katalin, Bándi András és Németh S. Katalin cikkei szervesen összetartoznak a 2016-os miskolci konferencia anyagával, így érdemesnek tűnt egy kötetbe összeszerkeszteni a teljes korpuszt.

A Bethlen-émlékév és a miskolci konferencia is ugyanazt a célt követte, nevezetesen, hogy Bethlen Miklós életművét korszerű módszertanokkal és kortárs, érvényes szakmai kontextusokban megjelenítve értékeljük, amelynek során ne a visszaemlékezés gesztusa és pátosza legyen a meghatározó, hanem a komparatív szempontok alapján működő, a külföldi tudományosság jelentős eredményeit termékenyen reflektáló applikáció. Reményeink szerint a kötet anyaga visszaigazolja e törekvésünket.

A kötet megjelenését Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója tette lehetővé, amiért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

Budapest, 2017. november 23.

A szerkesztők

TÓTH GERGELY

Az erasmista szatirikus és a bebörtönzött mártír

Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria*

Ki készítette a *Hungaroteutomachiát*? Ez a kérdés már 1606 augusztusában elhangzott, de nem filológusi kíváncsiság motiválta a kérdezőt. Bocskai István foglyul ejtett és bebörtönzött diplomatáját, Johannes Bocatiust faggatták erről vallatói, sőt kínvallatói a prágai várban.¹ A felfokozott érdeklődés oka nyilvánvalóan az volt, hogy a *Hungaroteutomachia*, amelyet a pórul járt követnél megtaláltak,² nagyon súlyos, terhelő állításokat tartalmazott, amelyek sokszo-

- 1 A vallatási kérdéssorok, illetve Bocatius azokra adott válaszai megjelentek Johannes Bocatius műveinek Csonka Ferenc által készített összkiadásában. A kiadás címe: Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, Poetica* (I–II), *Prosaica* (III), edidit Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990–1992 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisquae Aevorum, Series Nova, 12/1–3). A vonatkozó részt ld. *Uo.*, III, 217, 221. (Az első hivatkozás az 1606. augusztusi vallatás kérdéssorát jelöli, míg az utóbbi oldalszám már egy 1607. január 4-én lezajlott vallatás kérdéssora, tehát többször is rákérdeztek nála.) Az 1606. augusztusi vallatás kérdéssorának a fordítása is megjelent, a Csonka Ferenc által magyarított Bocatius-mű, az *Olympias carceraria* függelékében. Ld. BOCATIUS János, *Öt év börtönben: 1606–1610*, ford., jegyz., utószó CSONKA Ferenc, Bp., Európa, 1985, 153–156. (A *Hungaroteutomachiára* vonatkozó kérdést ld. *Uo.*, 153.) Bocatius első, nyomtatásban is megjelent életrajza: Matthias BELIUS (Bél Mátyás), *Praefatio = M. B., Apparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, Posonii, Royer, 1735(–1746.), I, szltan (Bocatius *Commentatio epistolica és Laurinum redivivum* c. műveinek kiadása előtt, a 316. és a 317. oldalak között); még ld. JANSON Vilmos, *Bocatius János élete és munkái*, Bp., „Élet”, 1918. Életről és munkásságáról máig a legjobb tanulmány: CSONKA Ferenc, *Utószó = BOCATIUS, Öt év börtönben, i. m.*, 187–244.
- 2 A *Hungaroteutomachia* nem került bele az összkiadásba – Csonka ismeretlen okból kihagyta belőle, minden bizonnyal azért, mert elkerülte a figyelmét, vagy pedig azért, mert nem tartotta azt Bocatius munkájának. Bocatius szerzősége egyébként a legutóbbi időkig fel sem merült a mű kapcsán, de ez nem is csoda, hiszen magát a művet is teljesen mellőzte a kutatás (csupán két szerző említette korábban, illetve az elmúlt években Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton többször is). A *Hungaroteutomachiát* 2014-ben jelentettük meg

rosan kimerítették a felségsértés vádját. A szóban forgó alkotás szerint Rudolf császár és magyar király hazug, törvénszegő, nem tartja be a honi törvényeket; Rudolf anyját az „Acheronba vitték le” – ami a korabeli szóhasználatban a poklot jelenti –; továbbá a császári hadvezér, Belgiojoso egy elvetemült, pénzéhes gazember, aki a császár tudtával követte el gonosztetteit Magyarországon (talán nem árt megemlíteni: Belgiojoso volt az egyik kínvallató, akinek tudvalevőleg volt mit törleszteni Bocatiusnak, s nem is elsősorban a *Hungaroteutomachia* miatt).³ Nem csoda, hogy Bocatius soha nem ismerte el a szerzőségét: a vallatóknak kitérő választ adott, s hallgatott róla a börtönéveit elbeszélő *Olympias carceraria* című emlékiratában is. Am a kérdéses mű szinte az utolsó betűig rá vall – talán a leginkább a szóhasználat és a stílus, valamint a *Hungaroteutomachia* és Bocatius egyéb művei közötti számos (több mint száz) szövegszerű megfelelés.⁴

A *Hungaroteutomachia*, azaz „Magyarnémetharc” egy három „felvonásból” álló dialógus, csekély, de humoros cselekménnyel. Hat szereplője van, akik hat nemzetet, és két táborot képviselnek: az egyik oldalon a Bocskai-párti magyar, erdélyi és török szereplő áll, a másikon pedig a császárhoz lojális német, olasz és lengyel szereplő. Bocatius főként a magyar és a német, illetve a magyar és az olasz szereplők vitáján keresztül fejtette ki a Bocskai-felkelés okait

---

Kees Teszelszkyvel közösen, kritikai kiadásban és egyben magyar fordításban; ekkor tisztáztuk a szerzőség kérdését is. Ld. Johannes BOCATIUS, *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. – Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról*, kiad., ford., jegyz. TÓTH Gergely, bev. Kees TESZELSZKY, TÓTH Gergely, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014. Bocatius művéről kiadásunk nyomán még ld. SZÖRÉNYI László, *Ioannes Bocatius eposza, a Matthiados carmina herocia (Kassa, 1614) = Sz. L., Latin és röhej. Tárcák és tanulmányok*, Bp., Nap Kiadó, 2015, 166–181, itt: 180–181. A három „beszélgetésből” álló *Hungaroteutomachia* vonatkozó helyeire az alábbiakban nem oldalszám szerint, hanem a beszélgetés száma, s az általunk kialakított szakaszbeosztás szerint, tehát a vonatkozó szakasz(ok) számát megadva hivatkozunk. (Pl. III,12.)

- 3 A fent említett állítások: „A császár nem tartotta be az egyezményeket és nem tartotta meg az ígéreteit. Emettől elragadott, másnak meg eladott javakat, amelyeket előzőleg törvénytelenül és jogtalanul kobzott el.” Ld. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., I, 12; „Ehhez járult az alkalom, amelyet a császár 1603-ban elhunyt anyjának temetése kínált. Fejetekebe vettétek ugyanis, hogy amiként máshol, úgy a szabad királyi városok templomaiban is megünnepíték a magatok módján az Acheronba vezető temetési menetet” *Uo.*, II, 40; „Barbiano zsarnoksága miatt, aki a magyar jogszabályainkkal szembemelve, eszeveszett dühöngéssel emészt el mindent, ahogy kedve tartja” *Uo.*, II, 9.
- 4 E megfelelésekre ld. TÓTH Gergely, *A Hungaroteutomachia: Szerzőség, szöveg-hagyomány, a kiadás elvei és felépítése* = BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., 7–21, itt: 9–11. Még ld. ugyanezen szövegkiadás tárgyi jegyzeteit.

– természetesen a magyar résztvevő szájába adva a fejedelmi udvar érveit –, hangoztatta a törökkel való szövetkezés szükségességét, és utasította vissza a Bocskaival és általában a felkelőkkel szembeni vádakát. A mű egyértelműen propagandacélokra készült, és kifejezetten a német közvéleménynek, valamikor 1605 őszén.⁵ Érvanyaga nagyrészt megfeleltethető Bocskai udvarának egyéb ilyen típusú kiadványainak tartalmával – ez kiderül Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton kutatásaiból, illetve magam is számos párhuzamot találtam a *Hungaroteutomachia* és a fejedelem híveinek (egyéb) kiáltványai között.⁶ Maga a forma, a stílus, és általában a megvalósítás azonban egészen unikális.

Bocaius egyik előképe a humanisták által felélesztett, ún. lukianoszi komikus-szatirikus dialógus volt, amely az antik komédiából és a római szatírából táplálkozik. Ide tartoznak Erasmus dialógusai is, jelesül a *Colloquia familiaria* egyes darabjai.⁷ Bocaius jó érzékkel követi az erasmusi mintát: művében feltűnnek vígjátéki, dramatikus elemek (különösen az egyes dialógusok elején és végén), nincs hiány vaskos és finom humorban, s egyre-másra plautusi, terentiusi reminiszcenciák fűszerezik a párbeszédet.⁸ S hogy teljes legyen a

- 5 Bocskai környezete folyamatosan figyelte a felkelés külföldi visszhangját, s magát a fejedelmet is élénken foglalkoztatták a személyével foglalkozó propaganda-kiadványok – amint arról Bocaius maga is beszámol az *Olympias*-ban. E propagandakiadványokra, illetve Bocskai és udvara reakcióira ld. G. ETÉNYI Nóra, *A Bocskai-szabadságharc európai propagandája*, *Confessio*, 2006/3, 24–34, különösen: 25–30. Még ld. a következő jegyzetet.
- 6 A Bocskai-féle propaganda legfontosabb alkotásaira, eme alkotások tartalmára, s a köztük lévő viszonyra ld. G. ETÉNYI, *i. m.*; KEES TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY Márton, *A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda (1604–1606)*, *Aetas*, 2012/4, 49–121. A *Hungaroteutomachia* és eme propagandakiadványok közötti kapcsolatra, párhuzamosságokra ld. *Uo.*, 103–104, ill. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, *i. m.*, 233–253. *passim*. (Az általunk írt tárgyi jegyzetekben.)
- 7 Az említett dialógustípusra újabban ld. PETNEHÁZI Gábor: *Bevezetés = Rotterdami ERASMUS, Beszélgetések a keresztény vallásról*, ford., szerk. PETNEHÁZI Gábor, Szeged, Lazi, 2012, xvi–xviii; PETNEHÁZI Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán: Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott Dialógusa*, doktori disszertáció, Szeged, 2013, 103, 104, 109, 110, 114–115, 127; UŐ, *A rejtőzködés formája: A dialógus elmélete és gyakorlata Kovacsóczy Farkas művében*, kézirat, 2016. (Köszönöm Petneházi Gábornak, hogy az utóbbi, megjelenés előtt álló munkáját megosztotta velem.)
- 8 Jó példa erre a harmadik dialógus eleje, ahol a német szereplő szörnyű másnaposságra panaszkodik az előző este megivott tokaji borok miatt – a szájába adott *totus tremo* kifejezés terentiusi reminiszcencia (*Eunuchus*, 83–84.) –, a magyar szereplő pedig a „kutyaharapást szőrével” elvének alkalmazására biztatja. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, *i. m.*, III, 1–3. A jelenet a német *ebrietas*-toposz humoros megfogalmazása is egyben, amelyre ld. alább. Egyébként Bocaius költői műveiben, így II. Mátyásról szóló eposzában (1614) is felfe-

kép, Erasmus-idézetek is nagy mennyiségben fellelhetők a szövegben. Tehát e jellegzetes humanista műfaj egyik kései remekét láthatjuk Bocatius művében, amihez hasonlót alig találni a korabeli magyarországi irodalomban.⁹

A másik formai és részben tartalmi előkép a 16. században felfutó német röpirat-, illetve hírlapirodalomban, illetve az igen gazdag, ugyancsak főleg német Turcica-irodalomban keresendő – a török- és német-toposzok, az aktuális politikai helyzet jól értesült taglalása a *Hungaroteutomachiában* világosan ebbe az irányba mutatnak.¹⁰ Sőt, e megállapításon túl egy konkrétabb párhuzamot is vonhatunk. Valószínű ugyanis, hogy az első változatában 1522-ben keletkezett, ismeretlen szerzőségű, *Eine Unterredung* című alkotás¹¹

---

dezhető a római vígjáték nyelvezetének hatása, de ez inkább az archaizáló helyesírásban nyilvánul meg. Ld. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 171.

- 9 Távoli rokonságban áll vele Bogáti Fazakas Miklós verses dialógusa (*Harom ieles foe hadnagyoknac, az Nagy Sándornac, Anibalnac, és az romai Scipionac, az bodogsagnac helyén az foe helyroel valo vetélkedésec*, Kolozsvár, 1577), amely szintén lukianoszi mintát követ, mégpedig az Erasmus által fordított „Holtak beszélgetése” című dialógus (*Manium dialogus*, Νεκρικοί διάλογοι) 12. részét vette alapul. Ám Bogáti Fazakas dialógusa magyar nyelvű és verses formában íródott, vagyis lényegében csak az alapötlet lukianoszi, a kidolgozás nem. A műre ld. DÉZSI Lajos, *Bogáti Fazakas Miklós élete és költői működése*, MKsz, 1895/1, 35–36; a mű lukianoszi gyökereire ld. Géza SZABÓ, *A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the second half of the 16th century*, eds. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, 1982 (Studia Humanitatis, 5) 217–219. (Köszönöm Balázs Mihálynak, hogy felhívta figyelmemet Bogáti Fazakas munkájára.) Szintén megemlíthető még itt Kovácsóczy Farkas *De administratione Transylvaniae dialogus* (Kolozsvár, 1584) című alkotása, amely bizonyos elemeiben (fiktív szereplők, illetve a szereplők névadása) szintén kötődik a lukianoszi-erasmusi modellhez, továbbá van aktuálpolitikai színezete is; ám a legkevésbé sem nevezhető satirikusnak, hanem inkább a platóni és cicerói filozófiai dialógusokkal mutat rokonságot. Kovácsóczy munkájára s említett jellegzetességeire újabban ld. PETNEHÁZI Gábor, *Humanista irodalom*, *i. m.*, 94–145; Uő, *A rejtőzködés formája*, *i. m.*
- 10 A Turcica-irodalom gazdag bibliográfiája: Carl GÖLLNER, *Turcica: Die europäische Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts, MDI–MDL*, I, Editura Academiei R. P. R., București–Berlin, 1961; Uő., *Turcica: Die europäische Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts, MDLI–MDC*, II, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București–Baden–Baden, 1968. Az európai nyilvánosságban megfogalmazódó törökkép általános elemzését ld. Uő, *Turcica*, III, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București–Baden–Baden, 1978. A törökökkel kapcsolatos toposzok kialakulására, fejlődésére fontos elemzés: Kiss Farkas Gábor, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban = A magyar irodalom története*, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 204–216.
- 11 *Eine Unterredung gegen die Türken: Traktátus Mohácsról*, ford. SÁRA Balázs, jegyz. RADEK Tünde, közread. BALOGH F. András, Bp., Littera Nova, 2003. (Köszönöm Kiss Farkas Gábornak, hogy felhívta a figyelmem erre a műre.) Az *Unterredung* kiadását ismertető – nem ok nélkül igen kritikus – recenziójában Németh S. Katalin fontos adalékokkal szolgál a

volt a közvetlen mintája a *Hungaroteutomachiának* – vagy valamely más, igen hasonló típusú munka. Az *Unterredung* szerzője dialógusformában latolgatja a török elleni fellépés lehetőségeit. Már a szerkezet tekintetében is nagy a hasonlóság, hiszen e munkában is nemzetek a szereplők, továbbá két szembenálló oldal van (egyik oldalon a török és a cigány szereplő, a másik oldalon a remete és a katona, mindkettő magyar). Emellett a törökökkel és németekkel kapcsolatos toposzok is sűrűn szerepelnek benne – csakúgy, mint a *Hungaroteutomachiában*.¹²

Bocatius tehát bőségesen merít a Turcica-irodalomból és annak közhelyeiből művében, viszont a teljesen új politikai szituációnak köszönhetően a toposzok funkciói megváltoztak nála. A német dialógusban még leginkább a török szájából hangzanak el a németekkel, pontosabban a német katonákkal szembeni klasszikus toposzok (részegeskedés, fegyelmezetlenség, nők a táborban, bujaság), viszont a *Hungaroteutomachiában* már a magyar szereplő panasolja el őket, mint a tizenötéves háború szomorú tapasztalatát.¹³ Módosult a helyzet a török-toposzokkal is: az *Unterredung* alkotója még a magyar szereplőkkel mondatja el a törökökre vonatkozó közhelyeket (álnokok, hitszegők, kapzsiak, a keresztények legfőbb ellenségei), míg Bocatius már a német és az olasz szereplővel.¹⁴ Igencsak érdekes ugyanitt a magyar szereplő reakciója is. Ő ugyanis cinikus vállvonogatással fogadja a törökök démonizálását, mondván, a törökök már nem a magyarokat, hanem a németeket fenyegetik.¹⁵ Bocatius emellett, az új helyzetnek megfelelően, egészen máshogyan tálalja

művel kapcsolatban, s egyben jó eligazítást nyújt a német Turcica-irodalom magyarországi feldolgozásaira. Ld. NÉMETH S. Katalin: *Eine Unterredung gegen die Türken: Traktátus Mohácsról* [Recenzió], MKSz, 2003/3, 404–407.

12 Az *Unterredung*ban bőséggel sorjázó török-toposzokra, azok előzményeire ld. BALOGH F. András, *Die deutschsprachigen Ungarnflugschriften von Anfang des 16. Jahrhunderts = Eine Unterredung, i. m.*, 5–39, itt: 24–34. A fentebb már említett német *ebrietas*-toposzra ld. RADEK Tünde, *Utószó = Eine Unterredung, i. m.*, 171–180, itt: 175–176.

13 Ld. *Eine Unterredung, i. m.*, 123, 126–127, 128, 131; BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.*, I, 58–65.

14 Ld. *Eine Unterredung, i. m.*, 115–116, 117, 118, 120–121, stb.; BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.*, III, 46–51, 106–112, 123–126.

15 Ld. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, III, 52, 185–186. Egyébként ugyanilyen elrettentő eszközként használta később a törököket Bethlen Gábor is propagandájában, ahogyan azt Almási Gábor egy tanulmányában bemutatta. Ld. ALMÁSI Gábor, *Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában = Bethlen Gábor és Európa*, szerk. KÁRMÁN Gábor, Kees TESZELSZKY, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013, 311–366, különösen 321–323.

a klasszikus védőbástya-toposzt is, mint a korábbi politikai irodalom.¹⁶ Előadásában a magyar szereplő azt hánytorgatja fel a német szereplőnek, hogy a birodalom kétszáz éven át a magyarokat tartotta védőpajzsként a török ellen, de nem „óvta meg” őket eléggé, úgyhogy ennek vége, legalábbis amíg a császár nem egyezik ki a magyarokkal.¹⁷ Érdekes látni, hogy Bocskai török szövetsége a propagandairodalomban is mennyire új helyzetet teremtett: a régi argumentumok, sztereotípiák elvesztik jelentőségüket, vagy éppen új funkciót, értelmet nyernek. Már emiatt is különleges mű a *Hungaroteutomachia*, de leginkább műfaja, megformáltsága, remek stílusa miatt.

Bocatius tehát Bocskai követeként utazott a Német Birodalomba, nagy mennyiségű propagandaanyaggal, köztük a *Hungaroteutomachiával*.¹⁸ Küldetését csak Heidelbergben, a pfalzi választónál tudta teljesíteni, ugyanis nem sokkal ezután elfogták, majd a császár emberei Prágába hurcolták.¹⁹ Öt évig raboskodott a városban, bizonyosan Rudolf személyes bosszúja miatt. Ennek emlékét írta meg az *Olympias carceraria* című, kéziratban maradt munkájában – 1612-ben, már Rudolf halála után.²⁰ Ami a munka műfaját illeti, arra

- 16 A toposzra, annak kialakulására, ld. TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1936, 297–351; VESZPRÉMY László, *A „kereszténység védőbástyája” = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, V, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2006, 336–337; MARTON József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*, ItK, 110(2006), 457–477, különösen: 469–476; SZÁRAZ Orsolya, *A kereszténység védőbástyája*, *Studia litteraria*, 50(2012), 51–67.
- 17 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., I, 40–41; III, 186–189. Ez a gondolat Bocskai 1605. évi kiáltványában is megjelenik. Ugyanakkor a Habsburg-propaganda természetesen Bocskait tette felelőssé a védőbástyaszerep megszűnéséért. Ld. VESZPRÉMY, i. m., 336; SZÁRAZ, i. m., 59.
- 18 A Bocatiusnál elfogásakor talált gazdag propaganda-anyagra ld. Kees TESZELSZKY, *Üzenet az utazóiskolában: Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt = Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban: R. Várkonyi Ágnesnek egy jeles nap örömeire tanítványaitól*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2008, 115–134; Kees TESZELSZKY, *Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében = Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010, 143–163.
- 19 Elfogatásának és Prágába vitelének körülményeiről maga számol be emlékiratában. Ld. Johannes BOCATIUS, *Olympias carceraria = BOCATIUS, Opera quae exstant omnia*, i. m., III, 111–185; az elfogatásra ld. *Uo.*, I, 80–112. (az emlékirat latin szövegére a Csonka-féle beosztás alapján hivatkozunk, vagyis az egyes „classis”-okat jelző római, illetve a szakaszokat jelölő arab számok szerint). Magyar fordításban ld. BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 38–50. Az elfogatásra még ld. JANSON, i. m., 21–23; CSONKA, i. m., 212–214.
- 20 A mű nem keverendő össze a tévesen szintén *Olympias carceraria* címen emlegetett,

többféle válasz adható. Első olvasatban egyértelműen emlékirat; célszerűbb azonban, ha apológiáról beszélünk – Bocatius már a mű elején kijelenti, hogy a „rossz nyelvek”, félreértések, mendemondák ellen akarta megírni a munkáját.²¹ Az apológia eszközei tekintetében Bocatius *Olympiasa* egyértelműen rokonítható Bethlen Miklós önéletírásával, illetve alkalmazhatók rá Tóth Zsombor bizonyos megállapításai, aki a Bethlen-féle önreprezentációs technikákat vizsgálta.²² Bocatius ugyanis – Bethlenhez hasonlóan – protestáns mártírként igyekszik láttatni magát az *Olympias*ban. Műfaja ezért bizonyos szempontból „mártírelmékiratnak” mondható, legalábbis Bocatius ezt akarja elhíttetni az olvasóval.²³ (Tegyük hozzá, hogy eme perszóna „kidolgozása”

-
- Bocatius által írt német nyelvű versgyűjteménnyel, amely 1611-ben jelent meg. A könyv címlap nélküli egyetlen csonka példányára ld. *Régi magyarországi nyomtatványok*, II, 1601–1635, szerk. BORSÁ Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, nr. 1013. A versgyűjteményt ismerteti JANSON, *Bocatius János, i. m.*, 57–60. A mű címe valójában *Bocatius redivivus* lehetett, amint azt Csonka Ferenc meggyőzően tisztázta. Ld. CSONKA, *i. m.*, 229–233. A versgyűjtemény kritikai kiadását ld. BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, i. m.*, II, 605–665. (A címkérdést Csonka Ferenc itt is alaposan taglalta. Ld. *Uo.*, 605.)
- 21 BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.*, Praef. 2; magyar fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.*, 7. Az *Olympiasra* ld. újabban VOIGT Vilmos, *Evilág és túlvilág a magyar protestáns meditációs és emlékirat-irodalomban a 17. század elején = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 385–399, különösen: 386–392.
- 22 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40) 164–187.
- 23 A magyarországi protestáns mártír-irodalomról az utóbbi egy-két évtizedben több tanulmány, tanulmánykötet jelent meg, és számuk a reformáció 500 éves évfordulója alkalmából bizonyosan tovább fog gyarapodni. Ld. GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, *Irodalomtörténet*, 31(2000), 51–71; KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007, 313–332; NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Uo.*, 333–354; KOHLMANN Zsuzsanna, *Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban = Uo.*, 355–365. A témával foglalkozó tanulmánykötetek: *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 2012/3–4; *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. Bocatius emlékiratát azonban ilyen szempontból még nem vizsgálták a kutatók – persze ez a mellőzés jogos is, mert nem tipikus mártírelmékiratról van szó, hanem inkább „pseudo-mártírelmékiratról”. (A mártírelmékiratra mint

nem okozott nehézséget neki. Tanulóévei során Wittenbergben teológiát is hallgatott, s nyilván ennek tudható be kimagasló szentírásismerete, és a bibliai exemplumok virtuóz alkalmazása, ami egyébként minden művére jellemző.²⁴ A Bethlen emlékiratával való rokonítás emellett azért is szerencsés, mivel Bocatius *Olympiasa* – csakúgy, mint Bethlen önéletírása – „börtönirodalomnak” tekinthető, hiszen Bocatius műve is, habár nem börtönben íródott, de egy fogságban töltött időszak elbeszélést tartalmazza. Így a kora újkori, fogságban írt munkákkal is kimutathatók párhuzamai, mivel Bocatius, mint látni fogjuk, ugyanazokat a mintákat találja meg saját élethelyzete prezentálására, mint amazok. Vagyis Bocatius kettős mintarendszerrel dolgozik: egyrészt mártíromság-előképeket, illetve ezzel kapcsolatos exemplumokat alkalmaz, másrészt – az előbbitől nem függetlenül – a fogság mint élethelyzet bibliai, antik és kora újkori történeteire, példáihoz fordul segítségért.²⁵ Valós sorsát, igazi arcát csak eme sűrű exemplum-háló mögött láthatjuk – többnyire elég homályosan.

Bocatius már a bevezetőben felveszi a protestáns mártír szerepét: példaként állítja saját esetét a „keresztyén testvérek elé”, bizonyítva ezzel, hogy a hitét üldöztetést kell szenvedni.²⁶ A mártír-szerepkör azonban akkor teljesedik ki és lesz a továbbiakban fő mozgatóerő, amikor leírja, hogyan és milyen megfontolásból vállalta el a követséget. Ehhez valóságos példátarat hoz, amely részben erősen antik jellegű: alapja a cicerói „dulce et decorum pro patria mori”, exemplumai pedig főleg antik héroszok, mint Nisus és Euryalus, Marcus Curtius, Iphigeneia (!), illetve Attilius Regulus. Vagyis Bocatius itt még vérbeli erasmistaként jelenik meg. De ugyanitt már Krisztus és Jónás sorsához

---

műfajra ld. CSORBA Dávid, *Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön = Protestáns mártírológia, i. m.*, 37–54, különösen: 41–42.) Annyi azonban leszűrhető e tanulmányokból – s egyben témánk szempontjából is fontossággal bír –, hogy már a 16. században kialakult egy protestáns mártírfogalom (amely nem szükségképpen jelentett vértanúságot), s megkezdődött a protestáns mártírok számbavétele, történetük megírása – vagyis Bocatiusnak volt honnan mérítenie az ötletet, hogy magát is hasonlóan mutassa be.

24 Ld. erre CSONKA, *i. m.*, 205.

25 Ez a mintakövetés, a bibliai, retorikai és egyéb előképek, exemplumok állandó alkalmazása a kora újkori börtönirodalom egyéb alkotásaira is jellemző. 17. századi angol példákkal ld. DOSIA REICHARDT, *The Constitution of Narrative Identity in Seventeenth-Century Prison Writing = Early Modern Autobiography: Theories, Genres, Practices*, eds. RONALD BEDFORD, LLOYD DAVIS, PHILIPPA KELLY, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006, 115–129.

26 BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.*, Praef. 9–12; magyar fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.*, 9–10.

is hasonlítja saját szerepvállalását.²⁷ Ez a kettősség, vagyis az antik-humanista, illetve bibliai, protestáns párhuzamok kettőssége végig érzékelhető a műben, s egyben Bocatius erudíciójának két forrását is mutatja – vagyis az erasmista humanista műveltséget, illetve az evangélikus teológiai stúdiumokat.

A börtönének elbeszélésekor többféleképpen nyilvánul meg az említett szerepkör. Egyrészt Bocatius nyíltan céloz többször is mártír voltára: az egyházért küzdő és sebeket szerző alakként, illetve egyenesen mártírként, „mártírjelöltként” láttatja magát.²⁸ Feltűnnek nála a mártír-, illetve szentéletrajzok toposzai: Isten szól hozzá, kísértések környékeznek, megvallja hitét vádlói előtt, valóságos passión megy át (a kínvallatás leírásakor), rosszakaróit megbünteti Isten, továbbá égi hang biztatja a szökésre.²⁹ Számtalanszor hasonlítja emellett saját sorsát Krisztuséhoz,³⁰ ami egy nagyon tudatos, az egész művön végigvitt

27 A követség elvállalásának leírását, és az ott felsorolt példákat ld. BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 19–20; magyar fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 17. Iphigenia, Jónás és Krisztus felemlegetése („Maga a Megváltó is egyedül szenvedett mindenkiért”, ahogyan tehát Bocatius a magyar nemzetért) még azt is elképzelhetővé teszi, hogy szerzőnk a Tóth Zsombor által említett paraklétoszi (közbenjárói, engesztelői) szerepkörrel kacérkodott e helyen. Vö. TÓTH Zs., i. m., 187–192.

28 „Térdre borulva, szívem legmélyéből kérem az Istent [...] tegyen engem olyan bátorrá, mint az egykori mártírokat (*quo priscos martyres animo esse faciat*)”, ld. BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., II, 15; itt idézett fordítása: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 61; a „mártírjelölt” (*martyrum candidatus*) kifejezés: BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., II, 39; fordítása: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 69.

29 Az említett szöveghelyek (a forráshelyet csak az első helyen jelöljük, utána értelemszerűen római és arab számmal a kritikai kiadásra, zárójelben pedig a fordítás oldalszámára hivatkozunk): Krisztus („vagy az általa küldött angyal”) szól hozzá: BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 113. (BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 48.); kísértések környékeznek, mivel át akarják téríteni katolikusnak: II, 44. (72); megvallja hitét vádlói előtt: II, 45–46. (72–73); valóságos passión megy át (a kínvallatás leírásakor): II, 24–26. (64); rosszakaróit megbünteti Isten: III, 3–12. (76–79); égi hang biztatja a szökésre: V, 33. (114). Az ehhez hasonló utalások gyakoriságát szintén jelzi tanulmányában Voigt Vilmos. Ld. VOIGT, i. m., 387.

30 A Krisztusra, elsősorban Krisztus passiójára való hivatkozások összefüggésben saját sorsával (a szöveghelyek megjelölése ugyanúgy történik, mint a 29. jegyzetben): „A Megváltó is egyedül szenvedett”: BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 20. (BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 17); Az embert, aki feladja őt, Júdásnak nevezi: I, 46, 113, 114; IV, 13. (26, 47, 48, 95); Rosszakarója később felakasztja magát, mint Júdás: V, 80. (127); a foglárnak azt mondja: „Vagyok, aki vagyok”: I, 120. (50); „Akárcsak a Krisztust felfeszítő katonák, egymás között szétosztották ruháimat”: I, 126. (52); A zsidók is sokféleképpen vélekedtek Krisztusról, ahogy most az emberek róla: I, 133. (55); „Én, az áldozati bárány”: I, 136. (56); „Megváltóm szenvedéseiből is ki kell vennem részemet”: II, 3. (57); „Üdvözlönek, mint Krisztust a passióban [...] leköpdösnek, ütlegetnek [...] »Üdvözlünk, Magyarországot megváltója!« Bocsáss meg nekik, mennyei Atyám, könyörögtem hangosan, mert nem

koncepció – egyben a legkézenfekvőbb is, mivel a Krisztus-követés, Krisztus sorsának imitálása, beteljesítése a mártíriummal kapcsolatos alapvető gondolat, s a protestáns teológiai, illetve mártírológiai irodalomban is igen korán megjelenik.³¹ A másik kiemelten hangsúlyos motívum Bocatiusnál a Jób-szerpellel való azonosulás, ugyanúgy, mint Bethlen Miklósnál.³² Természetesen a jóbi szenvedések emlegetése szintén a mártír-szerepet erősíti a műben.

A mártír-szerepkör exemplumaitól többé-kevésbé különválaszthatók a börtönlet, illetve tágabb összefüggésben a kitaszítottság, az elvekért, illetve a személyes hitért való meghurcoltatás antik, bibliai és protestáns példái, amelyek szintén igen gyakran felbukkannak a *Olympias* cselekményében. Ami az antik előképeket illeti, szerzőnk szívesen és gyakran hivatkozik a két száműzött antik nagyságra, Ciceróra és Ovidiusra. Az ő sorsuk azért is volt rokonszenves neki, mert mindkettejük írásaiban hangsúlyosan szerepel a férj bukását szintén megszenvedő, levélben vagy versben megszólított hitves. Bocatius felesége is mindent megtett férje szabadulásáért, és sok megpróbáltatáson ment át az évek során³³ – ezért szerzőnk leginkább akkor hivatkozik a két római előképre és azok házastársára, amikor saját hitveséről ír. De gyakran önállóan is felidézi alakjukat, mintegy velük példázva saját sorsát.³⁴ Ilyen „tár-

---

tudják, mit cselekszenek”: II, 24–26. (64); „Máté 4. szerint a Sátán is így támadt az Úrra, amikor balga módon megkísértette őt”, II, 49. (74); „Aztán az én Uram Krisztusom példájára sem az őrséggel, sem az odahengerített és lepecsételt kövel, sem a zsidók lábaihoz való borulással nem fogok többé törődni”: V, 43. (117); A szökés igazolására Jézusra hivatkozik: „hiszen neki is menekülnie kellett hol Heródes, hol a zsidók elől”: V, 47. (118).

- 31 A kérdésre ld. FABINY Tibor, *Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában = Mártírium és emlékezet, i. m., 15–29*, különösen: 16–17; RESTÁS Attila, *Konfesszionális és mártírológia Keckermann retorikai műveiben = Uo., 63–71*. Voigt Vilmos a már idézett tanulmányában a krisztusi szenvedéstörténetre való sűrű utalások, reflexiók kapcsán felveti, hogy Bocatius számára a passiójáték is modellként szolgálhatott saját megpróbáltatásai leírásakor. Ld. VOIGT, *i. m.*, 391. Ezt persze kizárni nem lehet – mindazonáltal úgy vélem, hogy a mű egészét tekintve erősebbek a mártír- és szentéletrajzokkal való hasonlóságok, s így a passió megidézése is inkább ebbe a modellbe illeszthető be.
- 32 Jób sorsára való hivatkozás: BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m., Praef. 12, I, 112; II, 1, 31; IV, 53*. (BOCATIUS, *Őt év börtönben, i. m., 10, 47, 57, 66, 106*). Jób mint exemplum szerepére Bethlen *Önéletírásában* ld. TÓTH Zs., *i. m.*, 168–171.
- 33 Ld. CSONKA, *i. m.*, 214–216.
- 34 Ovidius- és Cicero-hivatkozások (a szöveghelyeket úgy jelöljük, mint az 28. jegyzetben): a száműzött Cicero (és felesége): BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m., II, 39, 53; III, 42*. (BOCATIUS, *Őt év börtönben, i. m., 69, 75, 88*); a száműzött Ovidius (és felesége): II, 39; III, 43, 49; V, 3, 5, 6, 78. (69, 89, 91, 107, 108, 126). Ide kapcsolódik még az a szellemes részlet, ahol feleségét Pénelopéhez, a hitvesi hűség és állhatatosság egyik archetípusához hasonlítja: IV, 55. (106). Kecskeméti Gábor szintén érzekelte az Ovidiusra és Ciceróra való sűrű hivatkozásokat Bocatius művében, és a jelenséget az antik retorika egyik legfőbb válfá-

saságban” persze a börtönlet is kellemesebb, illetve – szándékos képzavarral élve – „szalonképebb”.

Kézenfekvő minták voltak még szerzőnk számára a bibliai párhuzamok, hiszen mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben bőszéggel szerepelnek bebörtönzéssel és fogsággal – illetve ismét tágabb értelemben a kitaszítotttsággal, számkivetettséggel – kapcsolatos történetek. Így hát nem csoda, hogy Bocatiusnak saját gyötrelmeiről eszébe jutott a fáraó börtönében sínylő József, a megvakított, majd bosszút álló Sámson, a Saul elől menekülni kényszerülő Dávid (aki persze a zsoldárok révén is gyakran feltűnik a műben), az üldöztetést „hivatalból” ismerő próféták, Illés, Elizeus, Ézsaiás és Jeremiás (utóbbi sokszor felbukkan bebörtönzése okán), s végül – természetesen – Dániel, valamint az egyik legfontosabb újszövetségi börtönviselt személy, Pál apostol, akinek damaszkuszi fogságát és szökését saját rejtélyes kiszabadulásához is példaként hozza fel.³⁵ Börtön – és szökés – témakörében Bocatius protestáns előképeket is felhasznált: így Luther, Kaspar Megander, illetve János Frigyes szász választófejedelem alakját, akiknek fogságát szintén megidézi.³⁶

Az exemplumokkal jól „megolajozott”, s ennek köszönhetően problémamentesen gördülő narratíva csak egyszer csikordul meg – amikor Bocatius beszámol arról, hogy miként kísérelt meg háromszor is öngyilkosságot northeimi fogsága idején. Itt mindenesetre a heroikus póz eltűnik, s az elmondottakból kiderül, hogy elfogatása után szerzőnk teljesen elvesztette lába alól a talajt, és a legvégső eszközhöz folyamodott, hogy e szituációból kiszabaduljon. Vallomása azért is döbbenetes, mert az öngyilkosság főbenjáró bűnnek számított Szent Ágoston óta a keresztény egyházban, illetve a

---

jával, a törvényszéki szónoklattal (*genus iudiciale*) hozta összefüggésbe, rámutatva, hogy az ehhez kapcsolható szövegkorpuszok – elsősorban Cicero vonatkozó beszédei –, sőt, a *genus iudiciale* elméletének és gyakorlatának az oktatása a 16–17. századi iskolai tananyag szerves részét képezték Magyarországon. Ld. KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284, különösen: 256.

- 35 Bibliai előképek a börtönre és üldöztetésre (a szöveghelyeket úgy jelöljük, mint az 28. jegyzetben): József a fáraó börtönében: BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.*, III, 35. (BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.*, 86); Sámson: V, 43. (117); Dávid: II, 2, 23; IV, 53, V, 47. (57, 63, 105, 118); Illés: III, 25, V, 47. (83, 118); Elizeus: V, 47. (118); Ézsaiás: V, 47. (118); Jeremiás: II, 2, III, 28, 30; V, 47. (57, 84, 85, 118); Dániel: I, 112, III, 24, 25 (65, 83); Pál apostol: I, 88, V, 48. (39, 118). Ókeresztény előképként feltűnik Szent Atanáz: V, 47. (118).
- 36 A bebörtönzött Luther (a szöveghelyeket úgy jelöljük, mint az 28. jegyzetben): BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.*, V, 45. (BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.*, 118); a bebörtönzött Megander: V, 45. (118); a bebörtönzött János Frigyes szász választófejedelem: V, 2, 45. (107, 118).

világi igazságszolgáltatásban is.³⁷ Talán az *Olympias* legőszintébb részével van itt dolgunk: szerzőnk ugyanis ezen a ponton szembenéz azzal a mély-séges kétségbeeséssel, amit az elfogatása idézett elő benne. De persze nem is Bocatiusról lenne szó, ha ne igyekezne itt is exemplumokkal körülbástyázni motivációit. Eleve azzal vezeti fel a témát, hogy felemlegeti Raziast, aki a Makkabeusok második könyve szerint végzett magával, hogy ne foghassa el az ellenség: Bocatius állítása szerint az ószövetségi hős példája ösztönözte őt is a cselekvésre. Eszébe jutottak még római előképek is, így Catóé, „aki, hogy ne kerüljön Julius Caesar kezeibe, hasonlóan cselekedett, meg más bátor férfiak példája is”.³⁸ Ám Razias ide, Cato oda, az öngyilkossági kísérletek nyílt bevalása mindenképpen meghökkentő, és a korabeli magyarországi irodalomban tudomásom szerint egyedülálló mozzanat.

Nem véletlenül részleteztem fentebb az öngyilkossági kísérletek leírását. Véleményem szerint ugyanis ez a mozzanat élesen világít rá arra az ellentétre, amely a Bocatius által felvett önreprezentáció – vagyis a hitéért és nemzetéért meghurcolt, kvázi mártíromságot, de legalábbis börtönt szenvedő, makulátlan hős alakja –, illetve a fogságára vonatkozó egyéb dokumentumok tanúsága között feszül. Már az sem állja meg a helyét – vagy legalábbis csak részlegesen igaz –, hogy Bocatius a hite miatt szenvedett: éppen a *Hungaroteutomachia*, illetve a nála talált további iratok bizonyítják, hogy szerzőnk követként ment Németországba, nagyon világos instrukciókkal, konkrét politikai célokkal. Így amikor keresztény mártírnak láttatja magát, nyilvánvalóan csúsztat – ez még akkor is így van, ha a Bocskai-propaganda maga is állandóan felekezeti kontextusban jelent meg, s természetesen a felkelés okai, illetve céljai között is voltak felekezeti természetűek.³⁹ Ám az sem igaz, hogy állhatatosan kitartott volna hite, illetve ura és megbízója mellett. Vallatói azt nyilatkozták, hogy saját elmondása szerint katolizált, és egy könyvecskét is írt erről (bár e művéről ő máshogy nyilatkozott az *Olympiasban*);⁴⁰ a császárhoz írt beadványában

37 Ld. erre FILÓ Mihály–MOLNÁR G. Fruzsina, *Az öngyilkosság a jogtörténetben*, Jogtörténeti Szemle, 2006/2, 32–37, különösen: 33.

38 A három öngyilkossági kísérlet elbeszélése: BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 105–111. (BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 45–47); Cato és Razias példája: *Uo.*, I, 105. (*Uo.*, 45).

39 Vö. VOIGT, i. m., 387. A Bocskai-felkelés egyik legújabb, elmélyült ismertetése, a kiváló okoknak és a felkelők sokrétű céljainak alapos bemutatásával: PÁLTFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., História–MTA TTI, 2010 (Historia Könyvtár – Monográfiák, 27) 351–406. A Bocskai-propagandában szereplő vallási vonatkozású követelésekre újabban ld. TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY, i. m., passim.

40 Kínvallatóinak 1607 elején kelt jelentése, amely ezeket az állításokat tartalmazza: BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, i. m., III, App. II/A, 58. (az állításokat ld. *Uo.*, 4, 13);

pedig elárulta Bocskait és mozgalmát, és félreérthetetlen módon felajánlotta Rudolfnak a szolgálatait – egykori urával szemben. Kínosan feszeng az olvasó eme iromány láttán, különösen, ha előtte elolvasta az *Olympiast*. A beadvány tanúsága szerint ugyanis Bocatius még arra is vállalkozott volna, hogy Bocskai ellen fordítja tollát, amellyel vélekedése szerint nagyobb hasznára lenne a császárnak, mint néhány ezer katona – vagyis szorult helyzetében az udvarhű pamfletíró szerepére ajánlkozott.⁴¹ Ám a császár egyáltalán nem bocsátott meg neki, s 1606 őszén már amúgy sem volt szükség rá. Így maradt a hosszú rabság, és az olvasó hajlamos elhinni, hogy szerzőnk a sikertelen pálfordulás után már valóságosan is beleélte magát a mártírszerepbe – mind a börtönben, mind pedig az utólagos visszaemlékezésben, tehát a mű megírásakor –, illetve, hogy e szerep, illetve személyes hite fogódzót jelentett neki. Így Bocatius én-performanciája véleményem szerint nem tudatos hazugság, inkább egy „vágyott én” megnyilvánulása (ahogy Tóth Zsombor is fogalmaz Bethlen kapcsán, bár némileg más összefüggésben).⁴²

Egyvalamit még meg kell jegyeznünk az *Olympias*ban felvett szerepek, önreprezentációk kapcsán. A pfalzi választónál tett követi látogatása elbeszélésekor Bocatius nem kendőzte el ténykedését, sőt, elbeszélése szerint a Bocskai-propaganda minden eszközét bevetette, hogy meggyőzze Frigyst

---

fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 177, 179. Bocatius egyébként azzal védekezett, hogy rosszindulatból terjesztették el róla, hogy át akart térni, majd pedig, hogy csak azért írta meg a dolgozatát a „pápista” vallás védelmében, mert katolikus cellatársai nem hitték el neki, hogy járatos a katolikus egyház dogmaiban. Ld. BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., II, 41–43; fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 70–71. Ám ez a nyakatekert, kétségbeesett magyarázkodás inkább megerősíteni látszik vallatóinak az állításait. Csonka Ferenc is így gondolja, annál is inkább, mivel – amint arra rámutat – Bocatius egy 1606 októberében kelt beadványában jelezte: könyveket kért a prágai vártemplom apátjától, illetve megkérte arra is, hogy nézze át a művet, amelyet ő (Bocatius) áttérése megindoklására írt. Ld. CSONKA Ferenc, *A Bocatius-kutatás eredményei és problémái*, ItK, 93(1989), 126–135, itt: 134. (A vonatkozó részt a kérvényből ld. BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, i. m., III, Suppl. VI. 3. [263.]

41 Az 1606. augusztus végén kelt, igen szégyenletes beadványt ld. BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, i. m., III, Suppl. I. (229–239.); fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 162–176. A Bocskai-ellenes írások készítésének felajánlását ld. *Uo.*, 238; jelentőségére ld. TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY, i. m., 55. Csonka szintén elemzi a beadványt, s ugyancsak jelzi, hogy annak tartalma igen messze áll az *Olympias*ban szereplő önképtől. Mindazonáltal, ha nem is ad felmentést Bocatiusnak tettei alól, mindenesetre megértést mutat iránta, jelezve, hogy a tudós diplomata súlyos (kín)vallatások és megaláztatások után folyamodott ilyen eszközökhöz. Ld. CSONKA, *A Bocatius-kutatás*, i. m., 133–135. Ezzel természetesen mi is egyetértünk.

42 TÓTH Zs., i. m., 167.

és diplomatáit a felkelők igazáról. Sőt, azzal a különös jelenséggel találkozhatunk, hogy többször belebújik a *Hungaroteutomachia* magyar résztvevőjének szerepébe. Erre számos példa akad. A dialógusban a magyar szereplő a vita hevében előveszi a *Tripartitumot* a rendi jogok és az ellenállási jog bizonyítására: Bocatius ugyanezt teszi a pfalzi választófejedelem udvaroncai előtt, legalábbis az *Olympias* szerint.⁴³ A dialógusban a magyar szereplő az 1525. évi 4. törvénycikkre hivatkozik (ez a hírhedt *Lutherani omnes comburantur*), mint az evangélikusok nyomorúságának bizonyítékára: Bocatius szintén ezzel hozakodik elő a már mondott szituációban.⁴⁴ S végül, a dialógusban a magyar szereplő felhánytorgatja a hírhedt 22. artikulust, és a császár bizonyos leveleire célozgat, bizonyítékul Rudolf hitszegésére és törvényszegésére: Bocatius is éppen ugyanezt teszi Heidelbergben, legalábbis az emlékirata szerint.⁴⁵ Természetesen ezek az érvek a Bocskai-propaganda részei voltak,⁴⁶ így nem csoda, hogy Bocatius „éles helyzetben” – vagyis a pfalzi követsége idején – a gyakorlatba is átültette őket. Jelentőségük csupán annyi e megfélemléseknek, hogy kiderül belőlük, szerzőnk milyen tudatosan látta el feladatát: előbb megalkotott egy karaktert az általa írt propagandaműben, majd el is „játszotta” annak szerepét, amikor szükség volt rá. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy ezen a ponton illeszkedik bele legjobban a *Hungaroteutomachia*

43 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., III, 11–14, ill. BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 59. (fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 29–30.)

44 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., II, 37, III, 83, ill. BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 60–61. (fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 30.). A következő évben hatályon kívül helyezett, és a valóságban aligha alkalmazott törvénycikkre újabban ld. CSEPREGI Zoltán, „*Lutherani omnes comburantur*”: *Legenda, források, rekonstrukció = Mártírium és emlékezet*, i. m., 30–40.

45 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., II, 36–37 (22. törvénycikk), II, 66, III, 26. (Rudolf és Mátyás főherceg levelei), ill. BOCATIUS, *Olympias carceraria*, i. m., I, 54–58. (fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben*, i. m., 28–29.). A 22. törvénycikkre ld. KÁROLYI Árpád, *A huszonkettedik artikulus (Az 1604: XXII. törvénycikk)*. *Történelmi tanulmány*, Bp., Franklin, 1889; PÁLFFY, i. m., 357–358. Az ellenség „elfogott” leveleinek érvként való használata, illetve nyilvánosságra hozása a korszakra igen jellemző vonás; főleg a harminc éves háború propaganda-háborújában válik majd általánossá (tegyük viszont hozzá, hogy e levelek gyakran hamisítványok). Ld. erre ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében*, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 16–24.

46 A Werbőczynél is olvasható ellenállási jogra való hivatkozás a Bocskai-propaganda egyik alapeleme volt. Ld. TESZELSZKY-ZÁSZKALICZKY, i. m., 63–65, 94, 100–101, 103, 111. Az 1525. évi 4. törvénycikkkel való „riogató” úgyszintén. Ld. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, i. m., 238, 101. jz. Végül az 1604. évi 22. törvénycikk is gyakran előkerül a felkelők érvelésében. Ld. TESZELSZKY-ZÁSZKALICZKY, i. m., 94, 97, 101, 118.

Bocadius életművébe, hiszen heidelbergi követjárása alatt *megvalósította*, míg az *Olympias*ban, legszemélyesebb alkotásában mintegy *felidézte* annak több részletét.

Bocadius e két munkája azt példázza, hogy a történelem viharos időszakaiban az egyén olykor igen eltérő szerepekre kényszerült, a valós életben és írástudóként is – s különösen igaz volt ez a kora újkorra.⁴⁷ Szerzőnk előbb a *Hungaroteutomachiával* politikai pamfletet írt, vagyis e munkájával mint a nagypolitikában is helyet kapó tudós erasmista jelent meg, aki tollával, s persze követi minőségben is befolyásolja az eseményeket.⁴⁸ 1612-ben, öt évi súlyos meghurcoltatás, börtön, kínvallatás után már el kellett számolnia korábbi szerepvállalása következményeivel, s a legmegfelelőbbnek azt látta, ha a hitéért és hazájáért szenvedő, saját nemzete helyett áldozatot vállaló mártírként mutatja be magát. Emellett a rabságban töltött éveinek elbeszélését is erős antik-bibliai kontextusba helyezte, amely eljárás tetten érhető a korabeli börtönirodalom egyéb alkotásaiban is. S akkor még nem is beszéltünk a katolizáló Bocatiusról, illetve az áruló Bocatiusról – a börtönévek alatt ezeket a perszónákat is kénytelen volt magára öltetni, de aztán az *Olympias*ban igyekezett letagadni, eltemetni őket. Akárhogy is ítéljük meg a szerzőt, illetve annak jellemét, az bizonyos, hogy az erasmista erudícióval megírt, szikrázóan szellemes *Hungaroteutomachia*, illetve az olykor őszinte, máshol zseniálisan alakoskodó, önfelmentő célzatú apológia-émlékirat, az *Olympias* egyaránt nagyszerű alkotások, és ott a helyük a kora újkori magyarországi neolatin irodalom legjobbjai között.

47 Ld. erre TÓTH Zs., *i. m.*, 147–157.

48 Úgy vélem, ebből a szempontból nem sokat számít, hogy névtelenül terjesztette e munkáját, mivel a dialógusok finom kidolgozása, a humanista-erasmista eszköztár jellegzetes bocatiusi alkalmazása azt mutatja, hogy szerzőnk felvállaltan saját irodalmi fegyvereivel lépett porondra. Sőt, a játékos, rejtőzködő-kikacsintó utószó alapján úgy gondolom, hogy büszke volt művére, s ha álarcosan is, de meg akarta mutatni magát az olvasónak. Az utószót ld. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia*, *i. m.*, Epilogus (216–219). Az utószóra még ld. TÓTH G., *i. m.*, 12.